

УДК 94“18/19”09(092)(477)

І.І.Савчук, С.А.Журавльов

**Культурно-громадська і наукова праця родини Грушевських
кінця XIX – першої третини XX ст.
(в контексті діяльності Ганни та Сергія Шамраєвих**

У статті проаналізовано практичний внесок родини Грушевських у розбудову української науки та освіти, особливу увагу приділено характеристиці діяльності Ганни Сергіївни Шамраєвої (Грушевської) та Сергія Вікторовича Шамраєва (матері та сина) в українських наукових та культурно-громадських товариствах. Доведено, що Грушевським вдалося налагодити ефективну наукову діяльність, яка значно вплинула на культурно-громадський розвиток України. Комплексно досліджено та висвітлено найбільш важливі факти культурно-громадської та наукової праці представників родини Грушевських – Ганни Сергіївни Шамраєвої (Грушевської) та Сергія Вікторовича Шамраєва. Розглянуто їх практичний внесок у розбудову української науки та освіти.

Доведено, що представникам родини Грушевських – матері та синові – вдалося налагодити ефективну наукову діяльність, яка значно вплинула на культурно-громадський розвиток України. Проаналізовано здійснені ними заходи (створення товариств, громадських організацій), що були спрямовані на розвиток української національної ідеї, та визначено фактори, від яких залежав рівень їх успішності. Відзначено, що культурно-громадська та наукова праця Грушевських у досліджуваній період мала виразний український національний вектор. Незважаючи на репресивний характер імперських режимів, Грушевські, подібно до інших представників тогочасної нечисленної української інтелігенції, активно долучилися до розбудови інфраструктури вітчизняної науки та творення простору публічного дискурсу.

Зроблено висновки щодо різноплановості діяльності родини Грушевських: це була не тільки участь у культурно-громадських та наукових організаціях, а й літературно-публіцистична творчість, зрештою науково-організаційна праця.

Ключові слова: наукові товариства, публікації, культурне і громадське життя, рід Грушевських, історія, епістолярні джерела, культура, листування, КАІ, ВУАН.

У середині XIX ст. значно активізувалася демократично налаштована інтелігенція. Передчуття відміни кріпацтва, а невдовзі – його скасування, проведення реформ 1861 р., пошук нових легальних форм боротьби за громадські свободи – усе це сприяло поживленню культурно-освітнього, громадського та наукового життя, надавало оптимізму та запалювало новими ідеями національну свідомість кращих представників українського народу,

до яких належали Ганна Сергіївна Шамраєва (Грушевська) та Сергій Вікторович Шамраєв.

Актуальність теми полягає в комплексному дослідженні культурно-громадської та наукової праці представників родини Грушевських – Ганни Сергіївни та Сергія Шамраєва (матері та сина). Окреслена проблема лише частково висвітлюється в роботах І. Верби [1], І. Гирича [2], М. Кучеренка [25], С. Панькової [30], В. Тельвака [34, 35].

Метою статті є висвітлення найбільш важливих фактів культурно-громадської та наукової праці представників родини Грушевських, зокрема Ганни Сергіївни Шамраєвої (Грушевської) та Сергія Вікторовича Шамраєва кінця XIX – першої третини XX ст., на основі опрацьованих нами різноманітних архівних джерел.

До недооцінених постатей української культури та науки належить представниця роду Грушевських, рідна сестра Михайла Грушевського – Ганна Сергіївна [47, арк. 1]. Народилася вона 14 квітня 1869 р. в с. Сестринівка Бердичівського повіту Київської губернії. Її дитинство та юність пройшли на Кавказі [47, арк. 3]. У 1887 р. Ганна Сергіївна закінчила Владикавказьку жіночу гімназію [39, арк. 1-13].

Для розуміння активної громадянської позиції Ганни необхідно передусім з'ясувати, які чинники впливали на її формування. Варто підкреслити, що найбільший вплив на світогляд та подальшу творчу долю Ганни Грушевської мала родина. Причому, окрім батька, вирішальну роль у її становленні відіграли дід Захарій Оппоков [51, арк. 1] та мати Глафіра Захарівна. Так, зокрема, у своїх листах до дітей Глафіра Захарівна писала: “Дякую Вам, мої любі, за Ваші листи, які я дуже рада бачити. Якби Бог дав можливість бачити Вас здоровими і благополучними” [52, арк. 9].

Місце Ганни Грушевської в культурно-громадському та науковому житті України кінця XIX – початку XX ст. визначалось передусім тим, що для своїх видатних братів – Михайла та Олександра – вона була помічником і порадиником у науковій, культурно-освітній і громадській діяльності [44, арк. 236]. Так, відомо, що вже перше монографічне дослідження Михайла Грушевського – “Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия” (1891 р.) – допомагала редагувати Ганна Сергіївна, за що у передмові брат висловив їй щирю подяку [3, с. 8]. Г. С. Грушевська допомагала у творчих та наукових справах і своєму молодшому брату Олександру Сергійовичу [54, арк. 1–15]. І де б не перебували брати, сестра постійно підтримувала з ними зв’язок. Крім того, Ганна Грушевська листувалася з дружиною Олександра Сергійовича – Ольгою Олександрівною Грушевською (Парфененко), з родиною Парфененків [55, арк. 1-12], з Марком Грушевським [56, арк. 1-12], підтримувала родинні зв’язки з численними родичами. Загалом епістолярна спадщина Г. С. Грушевської є важливим джерелом дослідження діяльності роду Грушевських [54, арк. 88], дозволяючи з’ясувати найменші дрібниці родинного життя [53, арк. 1-5].

Перші кроки самостійної громадської роботи Ганна почала робити ще в той час, коли сім'я жила на Ставропільщині. Так, відомо що від 1900 р. вона була членом “Общества Взаимного Вспомоществования учащим и учившимся в Терской области на 1900 год”, про що свідчить відповідний членський квиток [47, арк. 4]. У царині української культури та освіти початку ХХ ст. Г. С. Шамраєва виявила себе як перекладач, літературний критик та вчений-історик. Переїхавши до Києва в 1905 р., вона активно взялася до наукової роботи. Як дослідник, Ганна Шамраєва зосередилася на історії та культурному житті України XVII–XVIII ст. [48, арк. 35]. Їй, зокрема, належать статті про міщанство в лівобережних містах, прилуцькі ратуші, діячів українського національного відродження та ін. Усі її роботи надруковано під прізвищем Шамраєва. Важливим історичним дослідженням Г. С. Шамраєвої є праця “Хуторні плани Куліша в 1870-х рр.” [4, с. 81], у якій вона слушно зауважила, що хутірські плани виглядали “ясною зіркою” серед його складних і суперечливих обставин життя навіть у 1870-ті рр. [12, арк. 58; 50, арк. 12].

Ученого-історика Г. С. Шамраєву також цікавили миколаївські часи [50, арк. 22]. Так, у статті “Маршалка Ілляшенко-Кирилович. Полтавська картинка миколаївських часів та її автор” дослідниця викладає свої міркування про оповідання та його автора. Згаданий твір, на нашу думку, становить чималий історичний інтерес як ілюстрація життя лівобережного селянства та поміщиків в дореформені часи. Сюжет оповідання міг бути авторці добре відомий з розповідей батьків: Ілляшенко-Кирилович був їх близьким сусідом, і всі описані події відбувалися, так би мовити, на їх очах. Головний зміст статті полягав у тому, що поміщики Лівобережжя, як і багатьох інших регіонів Російської імперії, не вели власного господарства на усій землі, що їм належала, віддаючи значну її частину в оренду непривілейованим станам (селянам). Організація виробництва перебувала у прямій залежності від розміру маєтку й виду сільськогосподарських робіт (оранка, збирання зернових та сіна, перевезення врожаю і його обмолот). При оранці великі господарства частіше користувалися працею найманих робітників, ніж власники середніх маєтків, тоді як при збиранні врожаю великі землевласники частіше практикували таку систему як відробітки [13, арк. 29]. Поміщицьке господарство Лівобережної України протягом усіх пореформених років мало тенденцію до занепаду. Лише окремі високоорганізовані маєтки змогли успішно конкурувати з господарствами непривілейованих станів, з року в рік нарощуючи свій виробничий потенціал [49, арк. 40].

Як літературознавець, Ганна Шамраєва досліджувала творчість М. Велецького – автора низки оповідань та віршів, а також однієї п'єси “Дія із ужитків наших українофілів”. Він належав до національно свідомого полтавського дворянства, побут якого описував [50, арк. 19]. На жаль, не все гаразд складалося для Ганни Сергіївни в особистому житті. 1901 р. вона вийшла заміж за офіцера Віктора Шамраєва, але, проживши в шлюбі чотири роки, подружжя розлучилося [45, арк. 7]. Тож 1905 р. Ганна Сергіївна разом зі своєю матір'ю

та двома дітьми – сином Сергієм та донькою Ольгою – переїжджають до Києва. Спочатку родина мешкала на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській 74, у брата Глафіри Захарівни – Захарія Захарійовича Оппокова, викладача Київського Володимирського кадетського корпусу. Пізніше вони знімали помешкання у будинку № 311 по тій самій вулиці, а в 1908 р. М. С. Грушевський із дружиною Марією, братом Олександром і сестрою Ганною придбали спільно садибу з будинком на вулиці Паньківській, 9 [64, арк. 124].

Під впливом різних чинників, зокрема революційних подій, що розгортаються в країні протягом 1905–1907 рр., суспільні погляди Ганни Сергіївни дещо трансформуються, про що свідчать окремі факти, викладені в довідці Київського ГЖУ: “У справах проходить Грушевська (по чоловіку Шамраєва) Ганна Сергіївна, дочка сина священика, рідна сестра відомого українського діяча, колишнього професора Львівського університету Михайла Сергійовича Грушевського. У 1915 р. вона вела переписку з Ольгою Володимирівною Зарубіною у справах управління як особа, що мала у 1905 р. партійні зв’язки з членами Харківської соціал-демократичної організації, а в 1912 р. на її ім’я до Києва були надіслані з-за кордону прокламації видання Національного Центрального Комітету Російської соціал-демократичної республіканської партії” [38, арк. 29]. Як бачимо з документа, у той час Ганні Сергіївни були притаманні деякі соціалістичні симпатії.

Протягом 1909–1912 рр. Г. С. Грушевська була редактором та рецензентом у редактованих братом виданнях “Село”, “Засів”, “Літературно-науковий вістник” [36, с. 136]. На початку 1913 р. вона брала участь у заснуванні товариства “Народна Торговля” [37, с. 668]. Як засновник товариства Ганна Сергіївна проводила аналіз економічної діяльності філій і читалень [24, с. 3].

Слідами матері та рідних дядьків пішов С. В. Шамраєв. Сергій виростав під впливом матері і навіть взяв її псевдонім “Шамрай”. На початку ХХ ст., коли прізвище “Грушевський” звучало як символ українства, Сергій деякі свої листи почав підписувати “Грушевський” [42, арк. 3]. На таке прізвище зверталися до нього й рідні. Так, в Історико-меморіальному музеї М. С. Грушевського зберігається чимало листів та вітальних листівок 1910-х рр. [43, арк. 1] із підписом адресатові: “Сергію Грушевському” [60, арк. 1]. Середню освіту Сергій Шамраєв здобув у Київській 7-й чоловічій гімназії (1910–1918 рр.) [6, арк. 27; 8, арк. 26].

У шкільні роки в Сергія почали виявлятися успадковані від рідних літературні здібності. У 1916 р. він із захопленням повідомляв дядькові Олександрові [61, арк. 2] про редактований ним у гімназії журнал [46, арк. 20]. Ще в гімназійні роки юнак почав комплектувати власну бібліотеку. Він щотижня відвідував книжкові базари на Подолі, книгарні Л. В. Іздіковського, О. Г. Розова. У листі від 1 березня 1916 р. юнак скаржиться, що мало хороших книг у Києві [46, арк. 9]. Сергій 30 грудня 1919 р. [7, арк. 2]. закінчив 2-гу українську Кирило-Мефодіївського братства гімназію [5, с. 126].

Наукову діяльність Сергій Шамраєв розпочав у 1917–1921 рр. під керівництвом

твом свого рідного дядька О. С. Грушевського у Комісії зі складання історико-географічного словника української землі [41, арк. 109]. Олександр Грушевський передавав небожеві свій досвід науково-дослідницької праці [27, с. 156-167] і був для нього справжнім першим учителем у цій справі [40, арк. 286 зв.]. Майже 10 років С. В. Шамраєв аналізував архівні збірки, працював над підготовкою словникових статей, вивчав історію міст і сіл Київщини, заселення та етнічний склад українських земель. Як вагомий науковий результат цих історико-географічних досліджень молодого вченого відзначимо низку розвідок, надрукованих в “Історично-географічному збірнику”, зокрема, “До історії Баришполя у XVIII в.” (1927), “До історії Київської сотні Київського полку” (1928), “Місто Баришпіль у XVIII в.” (1928) тощо [66, с. 433]. С. В. Шамраєв описував цікаві знахідки [59, арк. 26], подавав важливі відомості про виявлені фонди й матеріали [58, арк. 206]. Особливу увагу дослідник приділяв картографічним матеріалам [57, арк. 92].

Ще під час навчання в гімназії визначилася й перспектива подальшої освіти С. В. Шамраєва. У 1917–1918 рр. члени родини Грушевських були причетні до заснування та розбудови Українського народного університету, який було перетворено на Київський державний український університет – вищий навчальний заклад, що діяв в Києві за часів Центральної Ради та Української Держави [10, арк. 1]. Дядьки Сергія – Михайло Сергійович та Олександр Сергійович – брали активну участь у розробці проекту народного університету. О. С. Грушевський працював у цьому навчальному закладі приват-доцентом, професором, секретарем правничого факультету, головою бібліотечної комісії, редактором та видавцем часопису “Університетські вісти” [9, арк. 101]. Дружина О. С. Грушевського Ольга Олександрівна брала активну участь у заснуванні університетської бібліотеки [63, арк. 61]. Донька М. С. Грушевського Катерина Михайлівна – вільна слухачка правничого факультету. До того ж, ще навчаючись у гімназії, на початку 1918 р. сам Сергій Шамрай працював у цьому ж університеті помічником у канцелярії. Тому не випадково, що 1919 р. він вступив на правничий факультет саме цього університету [8, арк. 67]. Відомості про його навчання знайдені тільки у листуванні родини Грушевських. Так, у листах М. С. Грушевського до К. Й. Студинського знаходимо подробиці про студентські роки небожа. З листування К. М. Грушевської та С. В. Шамраєва 1922–1923 рр. також дізнаємося про окремі деталі навчання Сергія у цьому виші [62, арк. 23]. Відомо, що в цей час Михайло та Марія Грушевські пропонували Сергієві приїхати до Відня, щоб пережити лихі часи [60, арк. 1-2 зв.]. К. М. Грушевська у листах з Відня надавала відомості про вищі навчальні заклади у Львові, Празі, Подебрадах [62, арк. 16 зв.]. Через певні обставини ця пропозиція родичів так і не була прийнята.

У квітні 1923 р. С. В. Шамраєв був виключений з університету. Згодом М. С. Грушевський назве головну причину цього ганебного факту: “Племінника мого, Шамраєва, викинули з університету в Києві, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий твердий національний курс” [25, с. 216].

Навесні 1923 р. С. В. Шамраєв отримав пропозицію вступити до Української комуністичної партії, але очевидною була його відмова від такої пропозиції [62, арк. 5]. Наукова кар'єра молодого дослідника стала активно розвиватися після повернення в Україну М. С. Грушевського, який очолив кафедру та ряд комісій ВУАН, де першими штатними працівниками стали С. В. Шамраєв і К. М. Грушевська. У жовтні 1924 р. Сергій став аспірантом цієї кафедри [28, арк. 201]. Коло основних наукових інтересів молодого дослідника становила історія селянських рухів в Україні у XIX ст. [29, арк. 17]. У лютому 1928 р. С. В. Шамраєв захистив промоційну роботу за темою “Київська козаччина 1855 року” [30, арк. 22]. Автор глибоко проаналізував причини та характер селянських повстань і дійшов висновку, що це був стихійний, але по суті революційний рух селянства в умовах переходу від товарного до промислового капіталізму [25, с. 222]. Роботу схвально оцінили М. П. Василенко, В. І. Щербина та інші науковці. Згодом промоційна робота (аналог сучасної кандидатської дисертації) вийшла окремою монографією. Сергій став третім аспірантом, який успішно захистив дисертацію на кафедрі М. С. Грушевського [65, арк. 122].

Водночас С. В. Шамраєв продовжував працювати в Комісії зі складання історико-географічного флюєнка української землі. Крім того, спільно із М. Ф. Карачківським та Ф. Є. Петрунем він досліджував історію молдавського розселення в Україні у XVIII ст. [32, с. 478]. Більшість наукових праць Сергія Шамраєва побачили світ у виданні історичної секції ВУАН – редактованому М. С. Грушевським журналі “Україна” [33, с. 20]. Серед них статті, присвячені різним аспектам селянського руху, дослідження з історії міст, публікації спогадів громадських діячів, рецензії, огляди наукової діяльності тощо [14, арк. 104; 15, арк. 48; 16, арк. 34; 17, арк. 48; 18, арк. 42; 19, арк. 45; 20, арк. 3; 21, арк. 35].

В липня 1930 р. С. В. Шамраєв, за рекомендацією М. С. Грушевського та К. О. Копержинського, був обраний дійсним членом Історичної секції ВУАН [22, арк. 1]. Проте того ж 1930 р. більшість очолюваних М. Грушевським історичних установ було ліквідовано. Упродовж 1930 р. продовжували роботу лише декілька комісій у складі очолюваної ним кафедри історії України доби торговельного капіталу [28, арк. 1475]: Комісія історії Києва та Правобережжя, Комісія історії козаччини, Культурно-історична комісія. Із січня 1931 р. усі вони почали підпорядковуватися створеному тоді ж Історичному циклу ВУАН [23, арк. 30]. Від 1 березня 1931 р. старший науковий співробітник кафедри історії України доби торговельного капіталу С. В. Шамраєв очолив Комісію історії Києва та Правобережжя, до якої входили штатні співробітники С. В. Глушко, М. Ф. Карачківський та ще 10 осіб [11, арк. 1].

Після вимушеного від'їзду Михайла Сергійовича разом із сім'єю до Москви, роботою всієї кафедри історії України доби торговельного капіталу фактично керував С. В. Шамраєв. Він складав плани роботи кафедри, листувався з керівництвом ВУАН тощо [31, с. 227]. Таким чином, у період 1920-х рр. почалася плідна наукова праця представника шостого покоління роду Грушев-

ських – С. В. Шамраєва, який виявив себе як дослідник передусім історії України XVIII ст., а також організатор науково-дослідницької діяльності. Проте, через репресивно-каральні заходи радянської влади щодо української інтелігенції, науковий потенціал талановитого вченого так і залишився не реалізованим повною мірою [25, с. 15].

Підсумовуючи наші спостереження над культурно-громадською та науковою діяльністю Ганни Сергіївни Шамраєвої та Сергія Вікторовича Шамраєва протягом кінця XIX – першої третини XX ст., відзначимо різноплановість їх творчих пошуків. Зокрема, це участь у культурно-громадських, освітніх, наукових організаціях, літературно-публіцистична творчість, і зрештою науково-організаційна праця. В українському культурному ренесансі 1920-х рр. голос Грушевських звучав не менш голосно та переконливо, аніж у попередні періоди національного відродження. Вимушено пристосовуючись до нових суспільно-політичних реалій, представники роду надалі виконували високе покликання української інтелігенції – бути зі своїм народом і працювати на його благо. Активна громадська і наукова діяльність Ганни та Сергія Шамраєвих була важливою складовою піднесення української культури напередодні сталінських репресій 1930-х рр.

Список використаних джерел і літератури

1. Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний журнал. 1996. № 5. С. 131-149.
2. Гирич І. Б. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду №1235 у ЦДА України у м. Києві). Київ: Б. в., 1996. 107 с.
3. Грушевський М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава XIV столетия. Київ, 1891. С. 8.
4. Грушевський О. С. Історичні студії П. О. Куліша // Літературно-науковий вістник. 1919. Кн. 7/9. С. 81.
5. Грушевський О. С. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. 1918. Т. 70. С. 126-133.
6. Державний архів м. Києва (далі – ДА м.Києва). Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1039. 27 арк.
7. ДА м.Києва, Ф. Р-332. Оп. 1. Спр. 168. 10 арк.
8. ДА м.Києва, Ф. Р-936. Оп. 1. Спр. 13. 71 арк.
9. ДА м.Києва, Ф. Р-936. Оп. 1. Спр. 24. 104 арк.
10. ДА м.Києва, Ф. Р-936. Оп. 2. Спр. 10. 154 арк.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І.Вернадського). Ф. X. Спр. 936. 1 арк.
12. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 12570. 58 арк.
13. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 14788. 29 арк.
14. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 14876. 14 арк.
15. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 15061–15062. 46 арк.
16. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 15063. 34 арк.
17. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 18411. 48 арк.
18. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 35014. 42 арк.

19. IP НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 35160. 45 арк.
20. IP НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 35161. 3 арк.
21. IP НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 35162. 35 арк.
22. IP НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 1683–1684. 1 арк.
23. IP НБУ ім. В. І. Вернадського, Ф. X. Спр. 1686. 30 арк.
24. Капельгородський П.І. Брак національної свідомості // Рада. 1907. № 55. 7 березня. С. 5.
25. Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). Київ: Кий, 2006. 627с.
26. Кравченко І. І. Фашистські концепції і його школи в українській історіографії // Записки історично-археографічного інституту. 1934. № 1. С. 15.
27. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві в 1927/1928 році // Україна. 1928. Кн. 4. С. 155-167.
28. Науковий архів інституту історії України НАН України (далі – НАІ НАНУ). б/ф. Оп. 3. Спр. 170. 1475 арк.
29. НАІУ НАНУ. б/ф. Оп. 3. Спр. 172. 613 арк.
30. Панькова С.М. Грушевський Олександр Сергійович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біограф. довід. / НАНУ, Ін-т історії України, Укр. Товариство охорони пам'яток історії та культури України; відп. Ред. В.О. Горбик. Київ, 2005. Ч. 1. С. 163-170.
31. Пиріг Р. Я. Життя і діяльність М. С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.): дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1994. 353 с.
32. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). Київ, 1991. 478 с.
33. Савчук І. І. Журнал “Україна” у розвитку української історіографії першої третини ХХ ст.: автореф. дис. . канд. іст. наук. Черкаси, 2014. 20 с.
34. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття: автореф. дис. д-ра іст. наук. Київ, 2009. 37 с.
35. Тельвак В. В. Методологічні проблеми сучасного грушевськознавства // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. Херсон: Видавництво ХДУ, 2010. Вип. 31–32. С. 8-16.
36. Тищенко-Сірий Ю.П. Перші українські масові політичні газети («Село» і «Засів» (1909–1912)) // Літературно-науковий збірник. Нью-Йорк: Українське-Американське Вид-во, 1952. Т. 1. С. 136.
37. Товкачевський А. І. Оптимізм і песимізм в українському житті // Українська хата. 1910. № 9. С. 668.
38. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 274. Оп. 4. Спр. 601. 29 арк.
39. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 20. 13 арк.
40. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 277. 568 арк.
41. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 285. 109 арк.
42. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 286. 9 арк.
43. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 980. 11 арк.
44. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1287. 236 арк.
45. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1288. 7 арк.

46. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1289. 30 арк.
47. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1418. 7 арк.
48. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1419. 35 арк.
49. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1420. 40 арк.
49. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1421. 22 арк.
50. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1422. 19 арк.
51. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1423. 1 арк.
52. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1424. 31 арк.
53. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1425. 429 арк.
54. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1426. 113 арк.
55. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1427. 12 арк.
56. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1431. 12 арк.
57. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1448. 92 арк.
58. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1449. 206 арк.
59. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1450. 7 арк.
60. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1451. 24 арк.
61. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1452. 2 арк.
62. ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1453. 23 арк.
63. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 698. 361 арк.
64. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 955. 124 арк.
65. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 8. 175 арк.
66. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 1999. С.47-49, 52-53, 141-157, 433.

Inna Savchuk, Svyatoslav Zhuravl'ov
In a civilized manner-public and scientific labour of family
of Hrushevskiyend of XIX – first one third of XX of century
(in the context of activity of Hanna and Serhij Shamraj)

The article analyzes the practical contribution of the Hrushevsky family development of Ukrainian science and education, special attention has been given Characteristics of Anna Shamraeva (Hrushevskaya) and Serhiy Viktorovich Shamraev (mother and son) in Ukrainian scientific and educational institutions cultural and public associations. It was proved that Hrushevsky managed to establish effective scientific activity, which significantly influenced the cultural-public development of Ukraine. Complex explored and illuminated the most important facts of civic and scientific work representatives of the Hrushevsky family – Anna S. Shamraeva (Hrushevskaya) and Sergei Viktorovich Shamraev. Considered their practical contribution to the development of Ukrainian science and education. Proven to be family members Hrushevsky – his mother and son – managed to establish an effective scientific activity that significantly influenced the cultural and social development of Ukraine. It

analyzes the measures taken by them (creation of societies, public organizations organizations), which were aimed at the development of the Ukrainian national idea, and the factors on which the level of their success depended were determined. It is noted that cultural and public and scientific work of Hrushevsky in the studied period had a distinct Ukrainian national vector. Despite the repressive the character of the imperial regimes, Hrushevsky, like other representatives At that time, a few Ukrainian intellectuals actively joined the development of the infrastructure of national science and the creation of space public discourse. The conclusions about the heterogeneous activity of the Hrushevsky family are made: it was not only a participation in cultural-social and scientific organizations, but also and literary-journalistic creativity, ultimately scientific-organizational.

Keywords: *scientific societies, publications, cultural and social life, Hrushevsky family, history, epistolary sources, culture, epistolary correspondence, KAI, VUAN.*

И.И.Савчук, С.А.Журавлев

**Культурно-общественная и научная работа семьи Грушевских
конца XIX – первой трети XX в.**

(В контексте деятельности Анны и Сергея Шамраевых)

В статье проанализированы практический вклад семьи Грушевских в развитие украинской науки и образования, особое внимание уделено характеристике деятельности Анны Сергеевны Шамрай и Сергея Викторовича Шамраева (матери и сына) в украинских научных обществах. Доказано, что Грушевским удалось наладить эффективную научную деятельность, которая значительно повлияла на культурно общественный развитие Украины. Рассмотрены их практический вклад в развитие украинской науки и образования. Доказано, что представителям семьи Грушевских – матери и сыну – удалось наладить эффективную научную деятельность, которая значительно повлияла на культурно-общественный развитие Украины. Проанализированы совершенные ими меры (создание обществ, общественных организаций), которые были направлены на развитие украинской национальной идеи, и определены факторы, от которых зависел уровень их успеваемости. Отмечено, что культурно-общественная и научная работа Грушевских в исследуемый период имела отчетливый украинский национальный вектор. Несмотря на репрессивный характер имперских режимов, Грушевские, подобно другим представителям тогдашней немногочисленной украинской интеллигенции, активно включились в развития инфраструктуры отечественной науки и создания пространства публичного дискурса. Сделаны выводы о разноплановости деятельности семьи Грушевских: это была не только участие в культурно-общественных и научных организациях, а и литературно-публицистическое творчество, в конце концов научно-организационная труд.

Ключевые слова: научные общества, публикации, культурное и общественное жизни, род Грушевских, история, эпистолярные источники, культура, переписка, КАИ, ВУАН.

Одержано 1 вересня 2017 року

УДК 94(477.8)18/19

О.І.Пилипишин, С.В.Бондаренко

Діяльність Ю.Романчука в системі громадсько-просвітницьких організацій (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)

У статті висвітлено діяльність Юліана Романчука у заснуванні українських громадських та просвітницьких організацій, що сприяли розвитку освіти та науки в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., ствердженню національно-культурної свідомості українців у контексті національно-культурного відродження українців Галичини. Пропагував підвищений інтерес до національної історії, літератури, етнології, мистецтвознавства тощо. Підтримував активні зв'язки з українськими письменниками й громадськими діячами у центрі та на сході України.

Наведено факти причетності Ю. Романчука до заснування провідних національно-культурних інституцій Галичини, передусім товариства “Прогресивіта”, Українського педагогічного товариства, Наукового товариства імені Шевченка – рушійної сили формування та розвитку української науки кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Висвітлено зусилля Ю. Романчука як політичного діяча у відкритті українських класів при гімназіях, проведення навчання українською мовою.

Ключові слова: Юліан Романчук, початкова освіта, українська гімназія, українська мова.

У громадсько-політичному і культурно-освітньому житті Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. видне місце посідала плеяда українських діячів, до якої належав Юліан Романчук. У 1860 р. він вступив до Львівського університету, де найцікавішими для нього були лекції з класичної філології. Після закінчення філософського факультету він працював учителем спершу (від 1863 р.) в німецькій, а потім (від 1868 р.) в українській гімназії, де залишався професором до 1900 року, вийшовши на пенсію [1, с. 5]. Своїми здібностями